

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

Editör
Ali AKSU

3. Cilt

SİVAS/2018

HZ. ÖMER'İN EHLİ KİTAP KADINLARLA EVLENMEYİ YASAKLAMASI

*Ayhan HIRA**

ÖZET

Hiz. Peygamber'in uygulamalarını onun gözetiminde yaşayarak öğrenen, nasların geliş sebeplerine ilişkin ortamın bir parçasını oluşturan, içselleştirdikleri bilgi birikimi sayesinde doğal içtihat melekesini kazanan fakih sahabiler, dinin ilk muhatapları ve aktarıcısı olan neslin önderleri olmuşlardır. Onların uygulama örnekleri de sonraki nesiller için kılavuz vazifesi görmüştür. Bu dönemde öne çıkan isimlerden biri, hiç kuşkusuz Hiz. Ömer'dir. Fıkıh ve fıkıh usulü kaynaklarında hemen her konuda kendisine atıfta bulunulması, görüşlerinin ansiklopedi düzeyinde tedvin edilmesi gibi tespitler, onun bu ilimlerin oluşumunda ne denli belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır.

Hiz. Ömer'in içtihatlarında nassa bağlılık esastır. Bu bağlılık, nassın zahiri yönünü ihmal etmemekle birlikte, ekseriyetle gayeci yoruma başvurarak çözüme ulaşmak suretindedir. Bu yöntem, literal anlamla çelişik gibi duran sonuçtan ötürü, nassa muhalif içtihat şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü onun içtihatları, sonradan terimleşecek olan maslahat, sedd-i zerâi gibi ilkelere dayalıdır ve bu açıdan onun içtihatlarında istikrar vardır.

Hiz. Ömer'in bahsedilen ilkeler bağlamındaki içtihatlarından biri, Müslüman bir erkeğin ehli kitap bir kadınla evlenmesi meselesi hakkındadır. Bu mesele, "evlenecek çiftlerin farklı din mensubu olmaları" bağlamındaki tartışmalar içinde, fıkıhın ilk dönemlerinden bu yana gündemdedir. Muhsan olan ehli kitap kadınla evliliğe şartlı izin veren ayetin (Maide, 5 / 5) mutlak oluşundan kaynaklanan zannîlik, tartışmanın çıkış noktasıdır. Bu bağlamda ehli kitabın kimler olduğu, şirke bulaşmış olan Yahudilerin ve Hristiyanların "müşriklerle evlenme yaşağı" kapsamına dâhil edilip edilmeyeceği gibi sorular, meselenin kapsama alanını genişletmektedir. Bu soruların cevapları farklı olunca, meseleye ilişkin hükümler de farklı olmaktadır. Nitekim ilgili ayetin mutlak hükmüyle amel edildiğinde bu evlilik mubah, aksi halde haram kabul edilmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Bu makalede, zikredilen evlilik hakkında Hz. Ömer'in görüşü, ahkâmın değişmesi ve sedd-i zerâi ilkesi bağlamında ele alınarak değerlendirilecektir. Hz. Ömer bu evliliğe itiraz ederken evliliğin meşruiyetinden daha çok olumsuz sonuçlarından bahsetmiş olduğu için araştırmada bu evliliğin haram olmadığı hükmünden hareket edilecektir. Buna göre, mubah olan bir fiile rıza gösterilmemesi, fiilin bizatihi yasak oluşundan dolayı değildir. Bilakis, bunun sebep olacağı olumsuz sonuçlar dikkate alınmış demektir. Bütün bunlardan dolayı Hz. Ömer'in bu tutumunu, maslahat ilkesi çerçevesinde ehl-i kitap kadınlarla evlenmeye ilişkin iznin askıya alınması şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Ehl-i Kitap, Evlilik, İçtihat, Sedd-i Zerâi', Maslahat.

GİRİŞ

Fertlerden ve sosyal gruplardan oluşan insan topluluklarına toplum adı verilmekte ve bu kavramla ifade edilmeye çalışılan sosyal sistem, bir yandan sosyal ilişkilerden diğer yandan sosyal müesseselerden örülmüş bir ağa benzemektedir. Bu yapıda her müessesenin varlığı, yerine getirmekle yükümlü olduğu vazifeyle anlam kazanmakta ve ilişkiler yumağının ahenkle işleyebilmesi buna dayanmaktadır. Toplum yapısında ve sosyal sistemin işleyişinde ailenin bir sosyal ve ahlakî müessese olarak çok önemli yeri vardır. Nüfusu yenileme, kültürü bir sonraki nesle aktarma, çocukları sosyalleştirme, ekonomik, biyolojik ve psikolojik tatmin fonksiyonlarının yerine getirilmesi bakımından aile vazgeçilmez bir müessesedir. Aile vasıta olarak değil, ferdin mutluluğunun ve üzüntüsünün ilk ve derinden paylaşıldığı yer olması bakımından gaye olarak görülmelidir. Bu nitelik, sosyal müesseselerin bütünleşmesinde temel rol oynadığı için ailenin toplumun küçük bir modeli olduğu ve güçlü toplumun güçlü aileyle meydana gelebileceği düşüncesinin de temelini oluşturmaktadır.²¹¹¹

Ferdin bir toplumun çekirdeğini teşkil eden aile yuvasının eğitiminden geçmesinin, toplumun gidişatında, seviyesinin yükselmesinde en az okullar kadar etkisi vardır. Öte yandan aile, sadece ekonomik bir menfaat birliği olarak da görülmemelidir. Aksine, aile fertlerinin ekonomik bağımsızlık seviyeleri aileden kaçışın gerekçesi değil, ailenin güçlenmesinin vasıtası olmalıdır. Aile, sadece biyolojik tatminlerin vasıtası olarak da görülmemelidir. Çünkü evlilik, belirli sosyal normlara ve davranış şekillerine bağlı olarak kurulan bir müessese olduğu için ondan beklentiler çok daha fazladır. Ailede esas olan, karşılıklı

²¹¹¹ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm Hukuku (Şahıs, Aile ve Çözümlü Miras)* (İstanbul: Erenler Matbaası, 1983), 159; Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji* (İstanbul: Der Yay., 1993), 88.

saygı ve sevgi anlayışı içinde paylaşma, dayanışma, birbirine sıkı sıkıya bağlılık ve işbölümüdür.²¹¹²

Siyasî ve iktisadî hayat şartlarının değişmesine, gelişmesine bağlı olarak zamanla genişlemiş olan geleneksel aile, günümüzde karı-koca ve çocuklardan oluşan dar / çekirdek aileye dönüşmüş ve “evlilik birliği” şeklinde ifade edilmiştir. Hukukun toplum hayatını düzenleyici işlevine bağlı olarak bu birlik içindeki şahısların birbirlerine karşı hak ve yükümlülüklerini, diğer bir ifadeyle aile münasebetlerini düzenlemek üzere hukuk kaideleri konmuş, kaidelerin tümüne mevzuatta “aile hukuku” denmiş ve ailenin korunmasına yönelik düzenlemeler yapılmıştır.²¹¹³ Nitekim Anayasa’nın 41. maddesinde “*Aile Türk toplumunun temelidir. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ve uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar*” denilerek ailenin korunması, sosyal ve ekonomik haklar ve ödevlerden sayılmıştır.²¹¹⁴

Nikâh akdiyle oluşan ve sosyal bir müessese olan ailenin kuruluşu ve gayeleri dikkate alındığında, onun sadece hukuk kurallarıyla düzenlenmesinin yeterli olmadığı, biyolojik ve psikolojik tatminlerin ahlakî ilkelerle birlikte değerlendirilmesinin gerekli olduğu söylenebilir. Zira Kur’ân-ı Kerim’de “*Kendileri ile sükûnet bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır*”²¹¹⁵ mealindeki ayet, ailenin sadece hukukî bir müessese olmadığını, bilakis daha karmaşık duygular, ilişkiler ağından oluştuğunu göstermektedir.²¹¹⁶

Güçlü toplumun inşasını sağlam ve sağlıklı bir aile kurmakla başlayacağı kabulünden hareketle, eş seçimindeki ölçütlerin ailenin korunması ve hedeflerinin gerçekleşmesi için çok önemli olduğunu söylemek mümkündür. Hukukî düzenleme boyutundaki “evlenme engelleri”²¹¹⁷ zihinde tutularak Hz. Peygam-

²¹¹² Döndüren, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, 160; Erkal, *Sosyoloji*, 89.

²¹¹³ Turgut Akıntürk, *Aile Hukuku* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1975), 5-7; A. Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1996), 100-102; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2002), 114-115; Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2015), 84.

²¹¹⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>. Erişim tarihi: 15.08.2017.

²¹¹⁵ Rûm, 30/21.

²¹¹⁶ Yüce Allah, başka cinslerden değil, beşer cinsinden eşler yaratmıştır. Çünkü cinsiyet kollaşmaya, ihtilaf ürküntüye sebep olur. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neş., 1985) 6: 3811-3812. Ayetteki sükuneti sadece cinsel ihtiyacın karşılanması ve zevk alma manasında anlamak doğru değildir. Böyle bir yaklaşım, insanın ruhi ve manevi boyutlarının ihmal edilerek sadece bedeni ihtiyaçlarıyla tanıtılması anlamına gelmektedir. Bkz. M. Akif Aydın, *İlmihal* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yay., 1999), 2: 195.

²¹¹⁷ Hukukî manada evlilik engellerine gelince, bunlar sürekli evlenme engelleri olarak sayılan kan, sıhriyet ve süt hısımlığı ile geçici evlenme engelleri olarak sayılan din farklılığı, boşama, iddet, dört evlilik, sıhri civar hısımlığı, kadının evli olması, mülkiyet ilişkisi, ih-

ber'in eş seçimi konusundaki tavsiyelerine bakıldığında, meselenin ölçütleri hemen anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, kadının malı, soyu, güzelliği ve dini için eş olarak seçildiğini, hayatın bereketlenmesi için dindar olanın seçilmesi gerektiğini öğütlemekte, ²¹¹⁸ güzelliklerinin kendilerini tehlikeye atabileceğine, mallarının onları şımartabileceğine dikkat çekmekte, dindar ve salih bir eşten daha hayırlısının bulunmadığını, zira böyle bir eşin sorumluluklarının bilince olduğunu ve varlığının kocasına ferahlık verdiğini söylemektedir.²¹¹⁹

Babanın maişet sağlamak için ev dışında olması, çocuğun ilk terbiyesini anne kucagında alması gibi gerçekler annenin babaya nispetle daha etkili olduğunu göstermektedir. Bu durumda hadislerde sayılan "dindar-saliha" ölçütü, Hz. Ömer'in ehli kitap kadınlarla evlilik meselesindeki yasaklama tutumu hakkında ipucu vermektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in uygulamalarını bizzat yaşayarak öğrenen Hz. Ömer, nüzûl ve vürûd sebeplerini oluşturan ortamın bir parçası olmuş, sonraki nesillere nasip olmayan, bir anlamda doğal içtihat melekesini kazanmıştır.²¹²⁰ Hz. Ömer ve arkadaşlarının içselleştirdikleri bu bilgi birikimi sayesinde ortaya koydukları uygulama örneklerinin sonraki nesiller için kılavuz vazifesi gördüğü ise izahtan varestedir.

Bu tebliğde, ehl-i kitabın kimler olduğu, şirke bulaşmış Yahudilerin ve Hristiyanların "müşriklerle evlenme yasağı" kapsamına dâhil edilip edilemeyeceği, ehl-i kitap kadının zimmî statüsünde olup olmadığı gibi tartışmalı me-

ramlı olmak ve liân sebeplerinden doğan engellerden oluşmaktadır. Evlenme engelleri için bkz. Ebu Bekr b. Ali b. Muhammed el-Haddâdî, *el-Cevheratü'n-neyyira* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322), 2: 3-5; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yay., 1988), 2: 76 vd.; Şamil, Dağcı, "İslâm Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Süreklî Evlenme Engelleri)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 39 (Ankara: 1999), 175 vd.; a.mlf., "İslâm Aile Hukukunda Evlenme Engelleri II (Geçici Evlenme Engelleri)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 51 (Ankara: 2000), 137 vd.; H. Mehmet Günay, "İslam Hukukunda Hükümsüzlük Teorisi ve Şüphe Doktrini Bağlamında Evlenme Engelleri (Hanefî Mezhebi Özelinde Bir İnceleme)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (Konya: 2004), 172 vd.; a.mlf., "İslam Hukukunda Hükümsüzlük Teorisi ve Şüphe Doktrini Bağlamında Evlenme Engelleri II: Örneklem Tahlipleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 5 (Konya: 2005), 243-266.

²¹¹⁸ "Kadın dört şey için nikâhlanır. Malı için, soyu için, güzelliği için, dini için. Sen dindar olanı seç ki hayatın bereketlensin." Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), "Nikâh", 16; Ebu Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), "Nikâh", 2.

²¹¹⁹ Kadınları güzellikleri için nikâhlamayınız. Olabilir ki güzellikleri kendilerini tehlikeye atabilir. Malları için de onları nikâhlamayınız. Olabilir ki malları kendilerini şımartır. Ancak dindarlıkları sebebiyle onları nikâhlayınız. Dindar salih bir cariye daha fazilettir." Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997), "Nikâh", 5-6.

²¹²⁰ Fıkıhın hemen her alanında kendisine atıfta bulunulması, onun fıkıhın ve fıkıh usulünün oluşumunda ne denli etkili olduğunu söylemeye ihtiyaç bırakmamaktadır. Muhammed Revvâs el-Kal'acî'nin yapmış olduğu ve Hz. Ömer'in içtihatlarının alfabetik sistemle düzenlendiği *Mevsûâtü Fıkıhı Ömer b. el-Hattâb* (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1984) adlı çalışma, Hz. Ömer'in içtihat sahasının genişliğini kayıt altına alması bakımından önemlidir.

selelere yer verilerek meselenin teorik alt yapısı oluşturulduktan sonra mubah olan evliliğe Hz. Ömer'in rıza göstermeyip bu evliliği sona erdirmesinin altında yatan gerekçeler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlilik

1.1. Ehl-i Kitabın Kapsamı

Kitap sahipleri anlamına gelen ehl-i kitap, diğer bir ifadeyle “kitabî” kavramı, “kutsal kitabı bulunanlar”, “ilahi bir kitaba inananlar” şeklinde ifade edilmekte ve terim olarak, Allah tarafından kendilerine gönderilmiş bir peygambere ve bir kitaba inanan, Müslümanlar dışındaki milletler için kullanılmaktadır.²¹²¹ Kur’ân-ı Kerim’de Yahudiler “*Yehûd*”²¹²² Hıristiyanlar “*Nasârâ*”²¹²³ ve “*Ehlü’l-İncîl*”²¹²⁴ gibi tabirlerle belirtilmiş olmakla birlikte, genel kabule göre bu kapsamlı terim, Yahudileri ve Hıristiyanları müşriklerden ayırt etmek için elde bulunan Tevrat, Zebur ve İncil’e inanan kimseleri kapsamaktadır. Bu kişiler, kendilerine Allah tarafından gönderilen kitapların asıllarını tahrif etmiş olsalar da Allah, peygamber, ahiret gibi inançları taşımaları sebebiyle kendilerine ehl-i kitap denmiştir.²¹²⁵ Kur’an-ı Kerim’de “*kitap verilenler*”,²¹²⁶ “*kitaptan bir pay verilenler*”²¹²⁷ ve “*ilim verilenler*”²¹²⁸ şeklinde bahsedilenler de ehl-i kitap içinde mütalaa edilmektedir.²¹²⁹

Ehl-i kitap kavramının Kur’ân-ı Kerim’de çoğunlukla Yahudi ve Hıristiyanlar için kullanılmış olduğu kabul edilmekle birlikte, ilâhî kitapların kimlere verildiğinin tespitine dair ayetlerde ve hadislerde yeterince açıklama yapılmamış olmasından ötürü, kavramın kapsamına dair görüş ayrılığı bulunmaktadır. Nitekim “*öncekilerin kitapları*”²¹³⁰ ve “*önceki sayfalar*”²¹³¹ şeklindeki ifadele-

²¹²¹ Ömer Faruk Harman, “Ehl-i Kitap”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2006), 454.

²¹²² Bakara, 2/113, 120; Âl-i İmrân, 3/67; Mâide, 5/18, 51, 64, 82; Tevbe, 9/30.

²¹²³ Bakara, 2/111, 113, 120, 135; Âl-i İmrân, 3/67; Mâide, 5/18, 51, 82.

²¹²⁴ Mâide, 5/47.

²¹²⁵ Harman, “Ehl-i Kitap”, 1: 454; Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: TDV Yay., 1994), 516; Komisyon, *Dimi Terimler Sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2009), 68.

²¹²⁶ Bakara, 2/101, 121, 144, 145, 146; Âl-i İmrân, 3/19, 20, 100, 187; Tevbe, 9/29.

²¹²⁷ Âl-i İmrân, 3/23; Nisâ, 4/44.

²¹²⁸ İsrâ, 17/107; Hac, 22/54; Sebe, 34/6.

²¹²⁹ Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 17: 577; Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te’vilâtü ehli’s-sünne*, thk. Mecdi Beslüm (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 1: 211-212; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Berdunî ve İbrahim Etfiş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1964), 1: 434: “لَا خِلَافَ فِي أَنَّ النَّبِيَّ وَالنَّبَايَا أَهْلُ كِتَابٍ”.

²¹³⁰ Suarâ, 26/196.

rin âyetlerde ve hadislerde geçen peygamberlere verilmiş olması yanında, bunların Hint kutsal kitaplarıyla ilişkilendirildiği de görülmektedir. Ayrıca, İslâm'ın yayılmasına paralel olarak ehl-i kitabın sadece Yahudi ve Hıristiyanları ifade eden bir tabir olduğu kanaatinin değiştiğinden bahsedilmekte ve bu yargı iki temel sebebe dayandırılmaktadır. İlk sebep, Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudilik ve Hıristiyanlığın dışında Sâbiîlik, Mecûsîlik gibi ilâhî olmayan başka dinlerden de söz edilmesi ve bu dinlerin kendilerince bir kitaba sahip bulunmasıdır. İkinci sebep ise İslâm açısından siyasî, iktisadî ve sosyal şartların bunu gerekli kılmasıdır.²¹³²

Ehl-i kitap kavramının kapsamının çeşitli şekillerde tespit edildiği görülmektedir.

Hanefilere göre ehl-i kitap sayılabilmek için iki temel şartın sağlanmış olması lazımdır:

- 1) Semavî bir dine inanmak,
- 2) Tevrat, Zebur, İncil, suhuf gibi vahyedilmiş bir kitabı bulunmak.

Bu şartlar sağlandığında, kitabın sonradan tahrif edilmiş olması sonucu değiştirmemektedir. Zira önemli olan husus, kitabın aslı itibarıyla vahye dayanması yani ilahî olmasıdır. Bu durumda Hz. İbrahim'e ve Hz. Davud'a gönderilene inananlara da tıpkı Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi "ehl-i kitap" denir.²¹³³

Ebu Hanife (ö. 150 / 767), Sâbiîliği Hıristiyanlığın bir mezhebi olarak kabul ettiği için onları ehl-i kitabın kapsamına dâhil etmiştir. Onu bu kabule sevk eden âmillerden ilki, onların Zebur'u kutsal kitap olarak okuduklarını düşünmesidir.²¹³⁴ İkincisi, onların yıldızlara gösterdiği hürmetin tapınmadan ziyade

²¹³¹ A'lâ, 87/18.

²¹³² İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemde dünya üzerinde birçok din bulunmasına rağmen Kur'ân-ı Kerîm'in bunların çoğundan bahsetmemiş olması şu gerekçelerle izah edilmiştir: 1) İlâhî vahyin ilk muhatabı olan Araplar arasında bu dinlerin mensuplarının mevcut olmaması, 2) Arapların söz konusu dinler hakkında bilgilerinin bulunmaması, 3) Bu dinlerin İslâm'a rakip olacak seviyede olmaması, 4) Bu dinlerin Kur'an'da yer alan inanç gruplarından bazılarının dâhil edilebilecek bir nitelik taşıması. Bkz. Kaya, "Ehl-i Kitap", 10: 517.

²¹³³ Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl e-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marîfe, 1993), 4: 210; Ebu Bekr Alâeddîn Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbî's-şerâi'* Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 2: 271; İbnü'l-Hümâm Kemâleddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.) 3: 229; İbn Nuceym Zeyneddîn b. İbrahim Muhammed, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), 3: 109; İbn Âbidîn Muhammed Alâeddîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 3: 189; Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menin fi dâri'l-İslâm* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 11 vd.

²¹³⁴ Sâbiî geleneğinin kutsal metinler açısından zengin olduğunu, onların Ginza ve Qolasta başta olmak üzere çok sayıda kutsal kitapları bulunduğunu fakat Zebur'un onların kutsal metinleri arasında yer almadığını söyleyen Gündüz, Ebu Hanife ve çağdaşlarının Sâbiîlerin Zebur okuduğuna dair ifadelerinin bir yanılısamadan ibaret olduğu kanaatinindedir. Ona göre, Sâbiîlerin bazı kutsal metinleri beyitler halindedir ve muhtemelen bunların ila-

Müslümanların Kâbe'ye gösterdiği hürmete benzetilmesidir. Üçüncüsü, onların Hıristiyanlara ve Yahudilere muhalefetinin onları Hıristiyan ya da Yahudi olmaktan çıkaracak boyutta görülmemesidir. Çünkü Benî Tağlib kabilesi içki ve domuz hususunda Hıristiyanlara muhalefet etmesine rağmen onlardan sayılmaya devam etmiştir.²¹³⁵

Ebu Yusuf (ö. 182 / 798) ve İmam Muhammed (ö. 189 / 805), Sâbiileri ehl-i kitap kapsamında değerlendirmemişlerdir. Zira onların gerçekte yıldızlara tapan putperestler olduğu, inanç ve ibadet bakımından Hıristiyanlara ve Yahudilere muhalefet ettikleri ve onlardan olmadıkları kanaatindedirler.²¹³⁶

Mâlikîlere göre ehl-i kitap kavramının kapsamına Yahudiler, Hıristiyanlar²¹³⁷ ve Bizans (Rum)²¹³⁸ girmektedir. Buna göre Türkler ve diğer acemler ehl-i kitap sayılmamaktadır.²¹³⁹

Şâfiîlere göre ehl-i kitap, kendilerine Tevrat ve İncil gelen İsrailoğullarını kapsamaktadır. Bu iki kitap İsrailoğullarına geldiği için bu boydan gelmeyen Yahudiler ve Hıristiyanlar kapsamın dışında kalmaktadırlar.²¹⁴⁰

hi tarzında okunmasına şahit olan ve dışa kapalı yapılarından dolayı onları tam olarak tanıyamayan Müslüman komşuları Sâbiilerin okudukları kutsal metinlerin Zebur olduğunu sanmışlar ve bu yanlış kanaat Ebu Hanife ve diğerleri tarafından da aktarılmıştır. Bkz. Şinasi Gündüz, "Ehli Kitabın Kimliği Sorunu ve Ebu Hanife ile Çağdaşlarının "kitâb" Terimi Merkezli Yaklaşımları", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2 (Ankara: 2002), 243.

²¹³⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 4: 210; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2: 271; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3: 229.

²¹³⁶ Kurucu imamlar arasındaki bu görüş ayrılığından ötürü Sâbiilerin ehl-i kitap sayılıp sayılmayacağı konusu mezhepte tartışmalıdır. Serahsî, *el-Mebsut*, 4: 210-211; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2: 271-272; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3: 229-230; İbn Abidin, *Reddü'l-muhtar*, 3: 189. Hanefilerin kapsamı geniş tutan bu görüşlerinden hareketle Mecûsîleri, Sâbiileri, Hind ve Çin putperestlerini ve Japonlar gibi milletleri de ehl-i kitabın kapsamına dâhil etmeye çalışanlar olmuştur. Bu görüş sahipleri gerekçe olarak, söz konusu milletlerin önceleri semavi birer kitaba sahip bulduklarını, tevhit içinde yaşadıklarını ancak daha sonra bunların kitaplarının tıpkı Yahudilerin ve Hıristiyanların kitapları gibi tahrifata uğradığını öne sürmektedirler. Diğer yandan, ellerinde kitapları olup, bu kitapların Allah'tan olduğunu iddia eden ve bu kitaplarda herhangi bir şekilde buna işaret eden delilleri bulunan her dinin mensuplarının ehl-i kitap kapsamında olacağını da söylemektedirler. Çünkü bunların da netice itibarıyla "kendilerine kitap verilenler" zümresinden olduğunu savunmaktadırlar. Bkz. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, trc. Komisyon (İstanbul: 1998), 7: 40; Nihat Dalgın, "İslam Hukuku Açısından Müslüman Bayanın Ehl-i Kitap Erkeklerle Evliliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (Konya: 2003) 133.

²¹³⁷ İmam Mâlik, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2: 19.

²¹³⁸ İbn Rüşd Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesit* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), 2: 213: "الأُمَّة الْمُخْتَصَّة بِالْكِتَابِ، وَهُمْ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَالرُّومُ".

²¹³⁹ İmam Mâlik, *el-Müdevvene*, 1: 529: "وَالنُّوْكَ وَغَيْرُهُمْ مِنَ الْأَعَاجِمِ مِمَّنْ لَيْسُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ".

²¹⁴⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990), 5: 8:

"إِنَّمَا أَهْلُ الْكِتَابِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَالَّذِينَ جَاءَهُمُ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ فَأَمَّا مَنْ دَخَلَ فِيهِمْ مِنَ النَّاسِ فَلَيْسُوا مِنْهُمْ"

Hanbelîlere göre ehl-i kitap Şâfiîlerin savunduğu gibidir. Sâbiîler hakkındaki görüşleri ise, her ne kadar amelde muhalefet etseler de itikatta Hıristiyanlığın veya Yahudiliğin hangisine uygun ise ondan olmak şeklindedir.²¹⁴¹

Zâhirîlere göre Hz. Muhammed'in Peygamberliği öncesinde Yahudi ve Hıristiyan olanlara ehl-i kitap denir. Hz. Peygamber'den sonra Yahudiliği ya da Hıristiyanlığı kabul edenler ise, ehl-i kitabın kapsamı dışındadırlar. Bu görüşün gerekçesi, Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle birlikte insanların İslam'ı kabul etmelerinin gerekli oluşudur.²¹⁴²

Çağdaş yaklaşımlara bakıldığında, ehl-i kitap kavramının kapsamını Yahudiler ve Hıristiyanlarla sınırlandırma temayülünün ağır bastığını söylemek mümkündür. Bu kanaate göre, Mecûsîleri ve Sâbiîleri kapsamın dışında tutarak Arapların sadece Yahudileri ve Hıristiyanları ehl-i kitap olarak tanımları, oldukça önemli bir göstergedir. Nitekim kapsam dışında tutulan dinlerin, kapsama dâhil edilenler kadar köklü bir dini yapıya ve tarihi geçmişe sahip bulunmasına rağmen, Arapların ehl-i kitap kavramını yalnızca bu iki din mensupları için kullanması, Kur'an'ın üslubunun Hicaz Araplarının kullanımıyla uyumlu olduğunu göstermektedir. Zira Mecûsîlerin ve Sâbiîlerin dinî yapılarına Kur'an'da hiç değinilmemiştir. Hâlbuki bunların da Araplarla ehl-i kitap kadar uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Mecûsîlerin ve Sâbiîlerin tartışma konusu olması ise, bunların inanç ve ibadet esasları konusunda Yahudi ve Hıristiyanlara uyup uymadıkları ve böylece onlara dâhil edilip edilemeyeceği noktasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Yahudilerin ve Hıristiyanların dışında Sâbiîler'in ve Mecûsîler'in isim olarak geçmesinde coğrafi yapının etkisini gözden ırak tutmamak gerekir. Zira o dönemde, bu dinlerin mensupları da ilk Arap muhataplar tarafından tanınmaktaydı. Dolayısıyla diğer din mensuplarının zikredilmemesi, onların yok sayıldığı anlamını taşımaktadır. Nitekim Kur'an'da, her millete peygamber gönderildiği belirtilmesine rağmen, bunlardan sadece yirmi beşinin isimleri yer almaktadır.²¹⁴³

Öte yandan ehl-i kitaba sadece İsrailoğullarından olanları dâhil edip sonradan Hıristiyanlığa veya Yahudiliğe girenleri kapsamın dışında tutan görüşün tartışmaya açık olduğu söylenmelidir. Çünkü Hz. Muhammed döneminde Medine'de yaşayan Yahudiler arasında bu boya mensup olmayan Arap asıllı

²¹⁴¹ İbn Kudâme Ebu Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968), 7: 130.

²¹⁴² İbn Hazm Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Muhalla bi'l-âsâr*, thk. Abdulgaffâr Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 7: 456-457.

²¹⁴³ Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular* (İstanbul: Ensar Neş., 2015), 1: 194; Yusuf Çelik, "Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Ehl-i Kitap Arasında Kurulan Sosyal İlişkiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 23 (Erzurum: 2005), 134.

kimselerin bulunduğu, Medine'deki Yahudilerin genelde Araplaşmış Yahudiler görünümünde oldukları, İbranî alfabe ile yazmalarına rağmen Arapçayı kendi dilleri olarak kullandıkları, çocuklarına Arap adı verdikleri, kabilelerinin Arapça isimler taşıdığı, Medine'de Beytü'l-Midras (bilim evi) adı verilen eğitim kurumlarında Yahudilerin eğitim verdiği bazı Arap çocuklarının Yahudileştiği, Nadiroğullarının sürgün edilmesi esnasında bu çocukların bir kısmının da şehri terk ettikleri bilinmektedir.²¹⁴⁴ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu dönemdeki Arapların İranlılara karşı savaşan Bizanslıları ehl-i kitap olarak görmeleri, Hz. Muhammed'in Heraclius'a yazdığı mektuplarda ehl-i kitapla ilgili ayetlere²¹⁴⁵ yer vermesi, ²¹⁴⁶ Arap Yahudilerin ve Bizanslı Hıristiyanların İsrailoğulları boyundan olmadıkları halde, ehl-i kitaba dâhil edildiklerini göstermektedir.²¹⁴⁷

Türkiye'de çoğunlukla Mâtürîdî akaidinin benimsenmiş olması bakımından, ehl-i kitabın Yahudilerden ve Hristiyanlardan oluştuğu kanaatinin İmam Mâtürîdî'nin görüşüyle de uyumlu olduğunu söylemek bu bağlamda yararlı olacaktır. Mâtürîdî'ye göre, ilahî dinlerin temelini tevhid merkezli inanç esasları oluşturmuştur. Bu inançları Allah'tan geldiği şekliyle koruyan din sahipleri "hanif" veya "Müslüman"; koruyamayan ve tahrif eden din sahipleri ise "ehl-i kitap" ismini almaktadır. Bu anlamda Mâtürîdî, ilahî vahye mazhar olan ehl-i kitabın kendilerine vahyedilen tevhid inancını bozduklarını belirtmiştir. Ehl-i kitap terimini de tevhid, vahiy, kitap ve nübüvvet gibi konularda bilgileri olan, fakat inat ve kibirleri yüzünden peygamber ve kitaplardan bir kısmını kabul edip, bir kısmını inkâr ederek bu inancı bozan dinî grubu ifade etmek için kullanmıştır. Dolayısıyla ona göre ehl-i kitap, Müslümanların dışında ilahî vahiy izleri taşıyan ve Tevrat, Zebur ve İncil gibi ilahî kitaplara iman eden din sahiplerine verilen bir isimdir ve sadece Yahudi ve Hıristiyanları kapsamaktadır. ²¹⁴⁸

1.2. Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenmenin Hükümü

Maide 5'te "*Daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlərini vermeniz kaydıyla; zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir*"²¹⁴⁹ mealindeki ifadelerde geçen ehl-i kitap kadının yaşadığı coğrafyanın,

²¹⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yay., 1991), 1: 570-571, 578.

²¹⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/64, Tevbe, 9/29.

²¹⁴⁶ Mektuplar için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1: 332-333, 338.

²¹⁴⁷ Gündüz, "Ehli Kitabın Kimliği Sorunu", 244-245; Gündüz, "Kur'an Bağlamında Farklılıklar", *Milel ve Nihal Dergisi*, sy. 4/1 (İstanbul: 2007), 38.

²¹⁴⁸ Ebu Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yay., 2009), 514; Recep Önal, "İmam Mâtürîdî'ye Göre Ehl-i Kitapla İlişkilerin Dinî Temelleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 3 (İstanbul: 2015), 517.

²¹⁴⁹ Mâide, 5/5.

farklı vatandaşlık statüsünün bu evlilikte öneminin bulunup bulunmadığı, evliliğin hükmünün geçici mi yoksa evrensel mi olduğu hususlarındaki delâletin yeterince açık görülmemesinden dolayı bu meselenin hükmünde farklı görüşler savunulmuştur.²¹⁵⁰

Vatandaşlık statüsüne bakmadan ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin mubah olduğunu savunan görüşe göre, Bakara suresinin 221. ayeti sadece Arap müşrikleri kapsamaktadır. Dolayısıyla bu ayet ile Maide suresinin 5. ayeti arasında istisna türünden bir tahsisi veya neshi gerektiren tearuz bulunmamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber zamanında Hıristiyanlar arasında teslis inancı yaygın olmasına rağmen onlar müşrik değil kâfir sayılmıştır. Buna göre, ehl-i kitabın hepsi kendi başına müstakil bir sınıf kabul edilmiş ve müşriklerle evlenmenin haramlığı (Bakara, 2 / 221) ile şartları²¹⁵¹ taşıyan ehl-i kitap kadını evlenmenin helalliyi (Maide, 5 / 5) birbirinden bağımsız sayılmıştır. Bu sonucun çıkarılmasında Hz. Osman, Huzeyfe b. el-Yeman, Talha b. Ubeydullah, Ka'b b. Mâlik, Sa'd b. Ebi Vakkas gibi bazı sahabenin ehl-i kitap kadınlarla evlenmelerinin etkili olduğu söylenmiştir.²¹⁵²

Yine vatandaşlık statüsüne bakmadan ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin mubah olduğunu savunan diğer bir görüşe göre ise, ehl-i kitap gerçekte müşriktir. Ancak müşrik kelimesinin ehl-i kitabın dışındaki müşrikler için kullanıldığı (Bakara, 2 / 105, Beyyine, 98 / 6) kabul edilmesi sebebiyle müşriklerin umumuna dâhil olan ehl-i kitabın, lafzın (Maide, 5 / 5) zahiriyle bundan (usul farklılığına bağlı olarak) tahsis yahut neshedildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu kabule göre, Maide suresindeki ayet, aslında müşrik olsalar da ehl-i kitap kadınlarla evlenmeye izin vermekle, Bakara 221'den bir istisna yapmıştır. Müslüman bir erkeğin kâfir bir kadınla evlenmesi de caiz olmadığı için, ehl-i kitabın kâfir olarak ifade edilmesi (Maide, 73) durumunda da sonuç aynıdır. O zaman da kâfirlerden istisna yapılmış olur.²¹⁵³

²¹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*, 1: 183 vd.

²¹⁵¹ Hanefilere göre evlenilecek olan ehl-i kitap kadının hür olması şartı bulunmamaktadır. Çünkü "muhsanat" kelimesi iffetli olmayı şart koşmaktadır. Bkz. Ebu'l-Hasen Burhâneddîn Ali b. Ebu Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübeddi* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1990), 1: 188; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3: 184. Şâfiîlere göre "muhsan" olmak hür ve iffetli olmayı gerektirmektedir. Bkz. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-İmam eş-Şâfiî*, thk. Ahmed b. Mustafa (Riyad: Dâru't-Tedemmuriyye, 2006), 1: 330.

²¹⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 364-365; Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985), 2: 15-16; Kurtubî, *el-Cami' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 3: 68-69, 4: 79; Bilmen, *Istilahatı Fıkhıyye Kamusu*, 2: 103-104.

²¹⁵³ Müslüman erkeğin mecusi kadınla evlenmesi ise caiz değildir. Çünkü *onlar* ehl-i kitaptan sayılmazlar. Bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2: 270-271; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6: 363. İmam Şâfiî'ye göre Bakara 2/221 ayeti bütün ehl-i kitabı içerecek şekilde müşrikler hakkındadır. Daha sonra Mâide 5/5 ile ehl-i kitap kadınların hürleriyle evliliğe ruhsat verilmiştir. Bkz. Şâfiî, *Tefsîru'l-İmam eş-Şâfiî*, 1: 330.

Vatandaşlık statüsüne bakmadan ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin haram olduğunu savunan görüşe göre, onlar gerçekte müşriktir ve onların zahiren yani sadece isim olarak başka bir isimle zikredilmesi yeterli değildir. Bu kabule göre, ister putperest ister ehl-i kitap olsun her türlü müşrik kadınla evlenmek haramdır. Abdullah b. Ömer (ö. 73 / 692), Muhammed b. el-Hanefiyye (71 / 691) ve İmam el-Hâdî b. Yahyâ b. el-Hüseyin ez-Zeydî (ö. 298 / 910) gibi âlimler, “*Üzeyr Allah’ın oğludur*” ve “*İsa Allah’tır*” şeklindeki yaygın inançlarından ötürü ehl-i kitabı müşrik kategorisine sokarak ehl-i kitap kadınla evlenmeyi haram kabul etmişlerdir. Kendisine bu tür bir evliliğin hükmü sorulduğunda Abdullah b. Ömer, müşrik kadınlarla evlenmenin Müslümanlara haram kıldığını, Hz. İsa Allah’ın kullarından biri olduğu halde, ehl-i kitap bir kadının “*Rabbim İsa’dır*” demesinden daha büyük şirk düşünemediğini söylemiştir. Bu görüşte olanlar, “*İşte onlar (müşrikler) sizi cehenneme çağırırlar*”²¹⁵⁴ ayetini de gerekçe olarak göstermişlerdir.²¹⁵⁵ Yine İbn Ömer’in konu hakkındaki soruya haramlığı (Bakara, 221) ve helalliyi (Maide, 5) ifade eden ayetleri okuyarak cevap vermesinden yapılan istidlale göre, cinsellikte asıl olan hüküm haramlıktır. Haramlığı ifade eden delil helalliyi ifade eden delille çatışınca, her ikisi de delil olmaktan çıkmakta, böylece asıl olan haramlık hükmü baki kalmaktadır.²¹⁵⁶

Ehl-i kitap kadınlarla evliliğin hükmünü vatandaşlık statüsüne bakarak veren Hz. Ali’ye göre, zimmî ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmek helal, zimmî olmayan ehl-i kitap kadınlarla evlenmek mekruhtur. İbn Abbas’a göre ise, zimmî ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmek helal olmakla beraber zimmî olmayanlarla evlenmek haramdır. İbn Abbas cizye ayetini²¹⁵⁷ bu görüşüne mesnet yapmıştır. O, bu ayetin İslam devletinin otoritesini kabul edip cizye verenlerle yani zimmîlerle evlenmenin helal, vermeyenlerle ise haram olmayı gerektirdiği düşüncesindedir. Bu görüşlerin, zimmî ehl-i kitap kadının İslamî muhit içinde hayatını sürdürmesinin, hem onun Müslüman olması hem de çocukların İslam terbiyesi alması amacına matuf olduğu ifade edilmiştir.²¹⁵⁸

Ehl-i kitap sayılan Yahudilerde ve Hıristiyanlarda din farklılığının evliliğe etkisi, İslam ile mukayese edildiğinde daha çoktur. Zira evliliğin dini niteliği onlarda daha baskındır. Yahudilikte aile oldukça önemli bir dini kurum olduğu için, Yahudiler evliliklerini dini prensiplere dayalı olarak kurmaktadırlar.

²¹⁵⁴ Bakara, 2/221.

²¹⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2: 325; Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 3: 68-69.

²¹⁵⁶ Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 6: 411.

²¹⁵⁷ Tevbe, 9/29.

²¹⁵⁸ Serahsi, *el-Mebcut*, 5: 50; Ebu İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fihki'l-İmâmî-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 2: 442; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2: 326; Kurtubi, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 3: 69, 6: 79.

Neslin devamını ve doğacak neslin dinî esaslara göre bir yaşam sürmesini sağlamak amacıyla kurulan ailenin din birliği ilkesine uygun teşkil edilmesi bu bakımdan elzemdir. Dolayısıyla Yahudilikte din farklılığı bir evlenme engeli kabul edilmiştir. “Kız alıp vermeyeceksiniz. Kızlarınızı oğullarına vermeyeceksiniz; oğullarımıza da onlardan kız almayacaksınız.”²¹⁵⁹ mealindeki buyruk, Yahudileri kendilerinden olmayan ile evlenme konusunda titiz davranmak zorunda bırakmaktadır. Zira “Çünkü onlar oğullarımızı beni izlemekten saptırarak, başka ilahlara tapmalarına neden olacaklardır. O zaman RAB size öfkelenecek ve sizi çabucak yok edecek.”²¹⁶⁰ şeklinde ciddi bir tehdit söz konusudur. Öte yandan “Kâhin Ezra kalkıp, ‘Siz Tanrı’ya ihanet ettiniz, yabancı kadımlarla evlendiniz. İsrail’in suçuna suç kattınız’ dedi”²¹⁶¹ ifadesinden hareketle Yahudilerin bu yasağa gereği gibi uymadıkları da söylenebilir. Bu arada yabancıyla evlendiğinde doğacak çocuğun Yahudi dinî kurallarına göre yetiştirilmesi şart koşularak en azından Tesniye, 7/4’teki tehditten korunmaya çalışılmıştır. Böylece yeteri kadar bir deneme devresinden sonra söz konusu gayenin gerçekleşeceği ortaya çıktığında başka din mensuplarıyla evlenmeye müsamaha gösterilmiştir.²¹⁶²

Hıristiyanlıkta evlilik, “Kilise-İsa-Tanrı” birliğini temsil etmesi bakımından önemli bir dini niteliğe sahiptir. Bu bakımdan nikâh, söz konusu çözümler ruhanî bağın sembolü sayılmakta ve bu sebeple kutsallar (sakrament) arasında yer almaktadır. Nitekim evlilik, iki kişinin anlaşmasının kilise tarafından takdis edilmesi ve bu çiftin kutsal bağ ile bağlanmasını ifade eden, Tanrı’nın tesis ettiği bir kurumdur. Bu bağ ile kutsalların korunması amacıyla, 4. yüzyıldan itibaren mahalli konsiller, Hıristiyanların kendinden olmayanlarla evlenmelerini yasaklayan kararlar almışlardır. Bunların bir kısmında Hıristiyanlığın çeşitli mezhepleri arasında da yasak söz konusu olmuştur. Kilise 12. yüzyılda Hıristiyanların kendinden olmayanlarla evlenmesini hükümsüz saymış, dolayısıyla din farklılığı evlenme engeli olarak kabul edilmiştir.²¹⁶³

Yahudilik ve Hıristiyanlıkta başka din mensuplarıyla evlenme yasağı nedeniyle insanların büyük çoğunluğu kendi dininden olan kimselerle evlenmektedir. Bir araştırmaya göre Yahudilerin %97’sinin, Katoliklerin %94’ünün,

²¹⁵⁹ Tesniye, 7/3.

²¹⁶⁰ Tesniye, 7/4.

²¹⁶¹ Ezra, 10/10.

²¹⁶² Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Berikan Yay., 2011), 328; İbrahim Acar, “Evlenme Engeli Olarak Din Farkı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17 (Erzurum: 2002), 25.

²¹⁶³ Halil Cin, *İslam Ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974), 111-112; Tümer Günay ve Abdurrahman Küçük, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 394-395. Bkz. Acar, “Evlenme Engeli Olarak Din Farkı”, 26.

Protestanların % 74'ünün kendi dininden olan kimselerle evlendikleri tespit edilmiştir.²¹⁶⁴

2. Hz. Ömer'in Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenmeyi Yasaklaması

2.1. Yasağın Gerekçeleri

Hz. Ömer'in ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklamasına ilişkin olarak kaynaklarda iki farklı gerekçenin yer aldığı rivayetler bulunmaktadır:

- 1) Müslüman kadınların tercih sebebi olmaktan çıkması,
- 2) Fuhşiyata meyilli ehl-i kitap kadınlarla evliliğin tercih edilmesi.

Şimdi kısaca bu rivayetlere yer verilecektir.

➤ Huzeyfe b. Yemân (ö. 11 / 633) Medâin halkından Yahudi bir kadınla evlenmiş, Hz. Ömer de bir yazı yazarak onu boşamasını istemiş ve “*Müslüman kadınları bırakıp fuhşa meyillilerle evlenmenizden korkuyorum*” demiştir.²¹⁶⁵

➤ Talha b. Ubeydullah Yahudi bir kadınla, Huzeyfe b. Yemân da Hristiyan bir kadınla evlenmişler, bunun üzerine Hz. Ömer çok öfkelenmiş hatta bu ikisinin üzerine atılmaya yeltenmiştir. Onlar da “*Ey müminleri emiri, biz boşuyoruz, sen kızma*” demişlerdir. Hz. Ömer “*sizin onları boşamanız helal olursa onlarla evlenmeniz de helal olur. Lakin ben, onları sizden küçük ve önemsiz görerek (evliliğini-zi geçersiz sayarak) ayırıyorum*” demiştir.²¹⁶⁶

²¹⁶⁴ Acar, “Evlenme Engeli Olarak Din Farkı”, 26.

²¹⁶⁵ Bu rivayetin ardından Hz. Ömer'in bu evliliği mekruh gördüğü kaydedilmiştir. Bkz. Ebu Bekr Ahmed b. Hasan el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 7: 280:

تَرَوُّجَ حَدِيثِهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَهُودِيَّةً، فَكَتَبَ إِلَيْهِ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنْ يَفَارِقَهَا، فَقَالَ: "إِنِّي أَخْشَى أَنْ تَدْعُوا الْمَسْلُكَاتِ وَتَتَكَبَّرُوا الْمُؤْمِنَاتِ" وَهَذَا مِنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى طَرِيقِ التَّزْيِيرِ وَالْكَرَاهَةِ

Konuyla ilgili olarak Şamile programında İmam Muhammed'in (ö. 189), *Kitabu'l-Asar*'ında kitabın basım bilgileri verilmeksizin (Kitabın Ebu'l-Vefâ el-Afgânî tarafından yapılan iki cilt halindeki tahkiki baskısı ise (Beyrut: 1993) “Bâbu Ziyâreti'l-Kubûr” bölümüne kadardır) şöyle bir bilgi yer almaktadır: Huzeyfe b. Yemân Medain halkından Yahudi bir kadınla evlenmiş, Hz. Ömer de bir yazı yazarak onu boşamasını istemiştir. Huzeyfe de ona yazıp “*Ey müminleri emiri, haram mı?*” diye sormuş, bunun üzerine yazılı olarak şöyle cevap vermiştir: “*Sana yemin ederim ki, mektubumu elinden bırakmadan o kadını boşayacaksın. Müslümanların sana uyup güzelliklerinden ötürü zimmi kadınları tercih etmesinden korkuyorum. Bu, Müslümanların kadınları için fitne olarak yeter.*” İmam Muhammed bu rivayetle amel ettiklerini, bu evliliği haram saymadıklarını ve Müslüman kadınların onlara tercih edilmesini Ebu Hanife'nin görüşü olarak ifade etmiştir:

قال محمد : أخبرنا أبو حنيفة، عن حماد، عن إبراهيم، عن حذيفة بن اليمان أنه تزوج يهودية بالمدائن، فكتب إليه عمر بن الخطاب رضي الله عنه : أن خل سبيلها، فكتب إليه : أحرام هي يا أمير المؤمنين ؟ فكتب إليه : أعزم عليك أن لا تضع كتابي حتى تخل سبيلها، فإني أخاف أن يقتدي بك المسلمون، فيختاروا نساء أهل الذمة لجمالهن، وكفى بذلك فتنة لنساء المسلمين. قال محمد : وبه نأخذ، لا نراه حراما، ولكننا نرى أن يختار عليهن نساء المسلمين، وهو قول أبي حنيفة.

²¹⁶⁶ Taberi, *Câmiu'l-beyân*, 4: 366; İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Hasan Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 1: 436:

وَقَدْ نَكَحَ طَلْحَةُ بْنُ عُقَيْبَةَ اللَّهِ يَهُودِيَّةً، وَنَكَحَ حَدِيثُهُ بْنُ الْيَمَانِ نَصْرَانِيَّةً، فَغَضِبَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ غَضَبًا شَدِيدًا حَتَّى هَمَّ أَنْ يَسْطُو عَلَيْنَا فَقَالَ لِمَنْ نَطْلُقُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَلَا تَغَضَّبْ فَقَالَ: لِمَنْ حَلَّ طَلْحَةُ لَقَدْ حَلَّ بِكَاهُنَّ، وَلِكِنِّي أُنْتَرَعُهُنَّ مِنْكُمْ صَعْرَةً فَهَاءُ

➤ Hz. Ömer Huzeyfe'ye mektup yazarak ehl-i kitap eşini boşamasını istemiş, Huzeyfe mektupla bunun haram olup olmadığını sormuş, Hz. Ömer de yine mektup yoluyla “*Hayır, fakat onlardan fuhşa eğilimli olanları almanızdan korkuyorum*” şeklinde cevap vermiştir.²¹⁶⁷

➤ Huzeyfe b. el-Yemân ehli kitap bir kadınla evlenmiş, Hz. Ömer de “o, ateştir” diyerek Huzeyfe'ye karısını boşamasını tavsiye etmiştir. Huzeyfe, söz konusu evliliğin haram olup olmadığını sormuş, Hz. Ömer de “hayır” cevabını vermiştir. Huzeyfe de daha sonra karısını boşamıştır.²¹⁶⁸

Hz. Ömer'in “boşamanın helalliğinin bu evliliğin de helalliği anlamına geleceği”ne dair sözlerini içeren rivayetin “garîb”²¹⁶⁹ olduğu söylenmiş ve ehl-i kitap kadınla evlenmenin caiz olduğuna ilişkin icmâ bulunduğu ifade edilerek bu rivayetle amel edilmediği belirtilmiştir.²¹⁷⁰ Ayrıca bir rivayette ehl-i kitap kadının “ateş (جمرة)”²¹⁷¹ olarak tanımlandığı görülmekle birlikte, konuyu ele alan kaynaklarda bunun üzerinde durulmadığı görülmektedir. Velhasıl, yukarıdaki rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Hz. Ömer'in ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklamasındaki temel gerekçe, Müslüman kadınların ihmal edilip iffetli davranma konusunda onlar kadar titizlik göstereceklerinden emin olunmayan ehli kitap kadınlarla evlenmenin rağbet görmesi tehlikesidir.

Yukarıdaki rivayetler Hz. Ömer'in bu tür evliliği hoş görmediğini ve fakat haram saymadığını da ortaya koymakla, bizlere daha baştan şunu söylemeyi gerekli kılmaktadır: Hz. Ömer'in ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklaması, nassa rağmen farklı bir hüküm vermek şeklinde değerlendirilemez. Çünkü fıkıh usulü kaynaklarında içtihat yöntemi hakkındaki en temel başvuru mercile-

²¹⁶⁷ Cessâs, *Ahkamu'l-Kur'an*, 2: 16, Kurtubi, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, 3: 68; İbn Kesir, *Tefsîru İbn Kesir*, 1: 437; Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 1: 269:

وَزَوِي عَنْ حَدِيثِهِ أَيْضًا أَنَّهُ تَزَوَّجَ يَهُودِيَّةً وَكَتَبَ إِلَيْهِ عُمَرُ أَنْ خَلَّ سَبِيلَهَا فَكَتَبَ إِلَيْهِ حَدِيثَهُ أَحْرَامٌ هِيَ فَكَتَبَ إِلَيْهِ عُمَرُ لَا وَلَكِنْ أَخَافُ أَنْ تُؤَاقِعُوا الْفُؤُوسَاتِ بِبَيْتِنِ

²¹⁶⁸ Abdürrezzak Ebu Bekr es-San'ânî, *el-Musannef* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1043/1634), 6: 78, 7: 176:

قَالَ: «لَا». فَلَمَّ عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَحْرَامًا مَعْمُرٌ، عَنْ قَتَادَةَ: أَنَّ حَدِيثَهُ نَكَحَ يَهُودِيَّةً فِي زَمَنِ عُمَرَ، فَقَالَ عُمَرُ: «طَلَّقَهَا فَإِنَّا جَمْرَةٌ». قَالَ: أَحْرَامٌ هِيَ؟ يُطَلِّقُهَا حَدِيثَهُ لِقَوْلِهِ، حَتَّى إِذَا كَانَ بَعْدَ ذَلِكَ طَلَّقَهَا

²¹⁶⁹ Hadis usulünde “garîb” terimi, metin veya isnad yönünden tek kalmış yahut benzeri, başka raviler tarafından rivayet edilmemiş hadis anlamına gelmektedir. Bu hadisler hadis imamları arasında fazla rağbet görmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş Yay., 1987) 60; Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, trc. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Gaye Matbaacılık, 1988), 190; Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yay., 1992), 138.

²¹⁷⁰ Hz. Ömer'in bu tutumunu “insanları bu ikisine uymaktan sakındırmak” ve “insanların Müslüman kadınlarla evlenmekten uzak durmamaları için” şeklinde gerekçelendirmiştir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 366; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1: 436.

²¹⁷¹ Vehbe Zuhayli bu kelimeyi “خمرة” (örtü) şeklinde kaydetmiştir. Bkz. *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 7: 154.

rinden biri olan²¹⁷² ve Muaz hadisi olarak bilinen rivayetin,²¹⁷³ Allah'ın kitâbindan ve Peygamber'in sünnetinden sonra başvuru kaynağının rey içtihadı olduğunu gösterdiği ve Hz. Ömer'in içtihat anlayışının da bu minval üzere olduğu fukaha nezdinde malumdur. Bu bağlamda nasslara bağlı kalarak maslahata verdiği önemi ortaya koymak bakımından onun içtihat anlayışı hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

2.2. Hz. Ömer'in İctihat Anlayışı

Hz. Ömer'in içtihat anlayışı, onun Kadı Şurayh'a (ö. 80 / 699) ve Ebu Mûsâ el-Eş'arî'ye (ö. 42 / 662-63) gönderdiği, İslam muhakeme hukukundaki ilkelere²¹⁷⁴ belirlenmesinde oldukça önemli bir yeri olan talimat içerikli mektuplardan hareketle de ilk elden öğrenilebilmektedir. Bu mektuplarda halife sıfatıyla hitap edilmektedir ve hitapların içeriği bir yargıcın el kitabı niteliğindedir. Kadı Şurayh'a gönderdiği mektupta Hz. Ömer şunları söylemektedir:

*“Sana, hükmü Allah'ın kitabında olan bir dava geldiğinde, onunla hüküm ver. Bundan başkasına yönelme. Sana hükmü Allah'ın kitabında bulunmayan bir dava geldiğinde, Resûlullah'ın sünnetindekiyle hüküm ver. Sana Allah'ın kitabında olmayan, Resûlullah'ın sünnetinde de bulunmayan bir dava gelirse, o zaman insanların icmâ etikleri hükmümlerle karar ver. Sana hükmü Allah'ın kitabında olmayan, Resûlullah'ın sünnetinde de bulunmayan ve senden önce hakkında hiç kimsenin söz söylemediği bir dava gelirse, o zaman istersen kendi görüşünle içtihat et ve hemen hüküm ver. Acele etmeyip beklemek istersen bekle. Acele etmemenin senin için daha hayırlı olacağını düşünüyorum.”*²¹⁷⁵

²¹⁷² Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şakir (Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 1: 415; Ebu Bekr el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (İstanbul: Dersaadet Yay., 1994), 2: 318, 4: 44; İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 6: 26; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1973), 2: 130; Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1: 166.

²¹⁷³ Ebu Dâvûd, “Akziye”, 11; İbn Mâce, “Menâsik”, 18, Ebu İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Camiu's-sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: ts.), “Ahkâm”, 2; Ebu Abdurrahman b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü Nesâî* (Beyrut: 1992), “Kudât”, 11. Muaz hadisinin metin ve senet bakımından değerlendirilmesi için bkz. Şaban Çiftçi, “Hadis Eğitiminde Usul-Pratik Bütünlüğü (Muaz Hadisi Örneği)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 11, sy. 2 (Bolu: 2015), 55-64.

²¹⁷⁴ Yargılama hukuku ilkeleri için bkz. Abdüsselam Arı, “İslam Hukukuna Göre Hukuk ve Ceza Davalarında Zamaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11 (İstanbul: 2005), 89; Abdullah Demir, *Osmanlı Mahkemesi* (İzmir: Yitik Hazine Yay., 2010), 19; Nasi Aslan, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri* Adana: Karahan Kitabevi, 2014), 146 vd.; Ayhan Hıra, *Medeni Yargılama Hukuku Açısından İslâm Muhakeme Hukukunda Gıyabî Yargılama* (İstanbul: Rağbet Yay., 2015), 77 vd.

²¹⁷⁵ İbn Kayyim Muhammed b. Ebu Bekr b. Eyyûb el-Cevzî, *İ'lâmü'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn* (Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2002), 2: 115.

Hz. Ömer'in Ebu Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği mektubun konumuzla ilgili kısmı şu şekildedir:

*"Kur'an ve Sünnette hükmü bulunmayan ve vicdanen kesin bir kanaate varamadığın davaları iyice anlamaya çalış. Emsal olayları araştı. Sonra bunları birbirine kıyas et. Ulaştığın sonuçlar içerisinde Allah rızasına en uygun ve hakka en yakın olduğuna kanaat getirdiğin hükme karar ver."*²¹⁷⁶

Görünen o ki, Hz. Ömer'in içtihat anlayışında nassa bağlılık ilk sırada yer almaktadır. Bu anlayışı onun davranışlarında da görmek mümkündür. Örneğin, Hz. Peygamber'in baba adına yemin etmeyi yasaklamasından²¹⁷⁷ sonra bir daha asla böyle yemin etmemesi,²¹⁷⁸ Uyeyne b. Hısn'ın kaba davranışları karşısında sinirlenince el-A'râf 7/199 ayetiyle sakinleşmesi,²¹⁷⁹ hacrulesvedî öpmesi,²¹⁸⁰ ilk üç şavtta remel yapmayı sürdürmesi,²¹⁸¹ Fatıma bt. Kays'ın sözünü reddetmesi²¹⁸² gibi.

Bunun yanında, zina suçunu işlediği gerekçesiyle huzuruna getirilen kadın hakkında istişare ederek şura içtihadına başvurup had uygulanmaması kararını alması,²¹⁸³ içki içme suçunun cezasını şura yoluyla belirleyip tatbik etmesi²¹⁸⁴ gibi örnekler de onun yeni meselelere fikhî çözümler üretirken saha-

²¹⁷⁶ Mektubun metni için bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 16: 60 vd.; Kâsânî, *Bedâi*, 7: 9; Abdüsselam Arı, "Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'arî'ye gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (Konya: 2003), 86-87. Ebu Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderilen mektupta icmâya yer verilmediği görülmektedir. Bunun sebebi muhtemelen el-Eş'arî'nin Basra valisi ve kadısı olarak atandığı tarihte (17/638) bu coğrafyada yeteri kadar icmâ ehlinin bulunmamasıdır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ebu Mûsâ el-Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: TDV Yay.) 191-192.

²¹⁷⁷ Buhârî, "Eyman", 4; Müslim, "Eyman", 1; Ebu Dâvûd, "Eyman", 5; Tirmizî, "Eyman", 8; Nesâî, "Eyman", 5.

²¹⁷⁸ İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Marîfe, 1379), 10: 516.

²¹⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 305; Bedreddîn Muhammed b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî), 18: 242; Kemal Sandıkcı, "Hür b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yay.), 494.

²¹⁸⁰ Buhârî, "Hac", 57; Müslim, "Hac", 248; Tirmizî, "Hac" 37; Nesâî, "Menâsik", 147; İbn Mâce, "Menâsik", 27; Ebu Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1392), 9: 16; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 9: 239-240; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 462.

²¹⁸¹ Buhârî, "Hac", 57.

²¹⁸² Kocası onu boşayınca Hz. Peygamber'in ona nafaka ve sükna tayin etmediğini söylemiş fakat Hz. Ömer "Biz duyduğumuz bir haberi iyice belleyip bellemediğini bilmediğimiz bir kadının sözleriyle Rabbimizin kitabını ve Peygamberimizin sünnetini bırakacak değiliz" diyerek bu haberi reddetmiştir. Müslim, "Talâk", 46; Tirmizî, "Talâk", 6; Nesâî, "Talâk", 70; Darimî, "Mukaddime", 24; "Talâk", 1; Muvatta, "Kader", 3.

²¹⁸³ Tirmizî, "Hudûd", 2; Ebu Dâvûd, "Salat", 14.

²¹⁸⁴ Buhârî, "Hudûd", 4; Müslim, "Hudûd", 35; Ebu Dâvûd, "Hudûd", 35, 36; Tirmizî, "Hudûd", 14-15.

beyle sık sık istişareler yaptığını, sonradan icmâya zemin hazırlayan şura içti-hadına çok önem vermiş olduğunu göstermektedir.

Hz. Ömer'in içtihatlarında maslahatın ve toplumun değişen ihtiyaçlarına kesintisiz hukukî cevap verme düşüncesinin oldukça önemli bir yeri vardır. Bu anlayışın, “mevrid-i nassda içtihadı mesağ yoktur”²¹⁸⁵ ve “Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz”²¹⁸⁶ kaidelerinin uygulama ölçütlerini verdiği söylenebilir. Örneğin, müellefe-i kulûba yönelik tavrında Müslümanların kuvvetlenmiş, onlardan gelecek yarara ihtiyaç kalmamış ve onlardan gelecek zararın da uzak bir ihtimale dönüşmüş olmasını yani Müslümanların maslahatının kalmadığını söylemesi,²¹⁸⁷ Kur'ân'ın mushaf haline getirilmesindeki sözleri²¹⁸⁸ gibi içtihat gerekçeleri, onun içtihat anlayışında maslahatın ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3. Ahkâmın Değişmesi Olgusu

Hz. Ömer'in bu evliliğe müdahalesini “ahkâmın değişmesi” olgusunun tezahürü olarak görmek mümkündür. Söz konusu değişim, “hakkında nass bulunsun bulunmasın, herhangi bir konuyla ilgili hüküm ya da uygulamada, zaman süreci içerisinde gözlenen değişiklikleri, farklılıkları” ifade etmektedir. Değişimden beklenen ise zararın giderilmesi ve yararın sağlanmasıdır (maslahat). Bu arada, değişim yoluyla maslahatın sağlanması ile nesih arasında fark olduğu unutulmamalıdır. Zira nesihte ilgili bir sonraki nass ile ilgili bir önceki nass iptal edilmekte ve iptal edilen nassa bir daha geri dönülemezdir. Ahkâmın değişmesi olgusunda ise ortamın değişmesine rağmen hala aynı uygulama sürdürüldüğü takdirde beklenen maslahat gerçekleşmiyorsa, mevcut

²¹⁸⁵ Mecelle, md. 14. Ayrıca bkz. Ali Pekcan, “Mevrîd-i Nass'ta İctihâda Mesâğ Yok (mu?)dur (İctihâdın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy: 2 (Konya: 2003), 69-84.

²¹⁸⁶ Mecelle, md. 39. “Fesâdüz' zaman” bağlamında değişme için bkz. Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1990), 165-198. Değişmenin anlamı ve kapsamı hakkında bkz. Abdullah Kahraman, *İslâm'da İbadetlerin Değişmezliği* (İstanbul: Akademi Yay., 2002), 142 vd. Fetvada değişim bağlamında zamanın değişmesi hakkında bkz. Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: MÜİFAV Yay., 2017), 199-211. İslâm'daki hükümlerin hepsini zamanın toplumunun tarihi şartları içinde ele alan anlayış hakkında bilgi için bkz. Mehmet Said Hatipoğlu, “İslam ve Değişim”, *İslamiyat Dergisi*, c. 8, sy. 1 (Ankara: 2005), 9-10; Ali Bakkal, “Değişim Fikhi”, *İslam Fikhi Nasıl Anlamalıdır?* Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri (Bursa: Kurav Yay., 2006): 117 vd.

²¹⁸⁷ Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313) 1: 296; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6: 475; Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslami*, 2: 872.

²¹⁸⁸ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beirut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 1: 233; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yay., 1973), 1: 22.

hükümden vazgeçilerek gayeye ulaştırarak başka bir hüküm uygulanmaktadır. Buna göre olgunun kapsamındaki nassa “ortam değişikliği-maslahat” ilişkisi içinde bakılmakta, maslahatın sağlandığı ortam tekrar oluşunca hüküm de geri gelmektedir.²¹⁸⁹

Huzeyfe b. Yemân’ın “haram mı?” sorusuna karşılık “hayır” cevabı vermesine rağmen Hz. Ömer’in ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklaması hatta evliyken boşamalarını istemesi, ahkâmın değişmesi olgusu bağlamında değerlendirildiğinde ortaya şu sonuç çıkmaktadır:

Hz. Ömer, devlet başkanının tasarrufta bulunma yetkisinden kaynaklanan bir uygulama yapmış, mevcut hükümden geçici olarak vazgeçip yeni hükmü benimsemiş yani dinen caiz olan bir şeyi kanunen yasaklamıştır. Onun, nastaki hükmü sürekli kaldırma yetkisi olmadığına göre, bu uygulama hükmün neshi olarak görülemez. Zaten haram görmediğini bizzat kendisi de söylemiştir. Ortada bir hüküm, hükümden beklenen maslahatın gerçekleşmesine aykırı bir ortam yani makul bir gerekçe vardır. Nitekim Müslüman kadınlara rağbetin azalması, ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin kötüye kullanılması gibi mahzurlar muhtemel hale gelmiştir. Devlet başkanı da gördüğü lüzum üzerine, bazı mubahları askıya alıp bir müddet uygulamalarını durdurma yetkisine dayanarak bir yasama faaliyeti yapmış, kısacası ilgili alandaki yetkisini kullanmıştır.²¹⁹⁰

2.4. Sedd-i Zerâi’ İlkesi

Bu ilke, “mubah olan bir fiilin şer’an sakıncalı bir sonuca götüreceğinden emin olunması veya bunun kuvvetle muhtemel bulunması sebebiyle yasaklanması” anlamına gelmektedir.²¹⁹¹ Bu ilkenin uygulanabilmesi için yasaklanan fiilin kötülüğünden emin olunmalıdır. Sadece zanna dayanarak bu gibi fillerin yasaklanması daha büyük zararlara yol açabilir. Yanlış ve yersiz tatbikat insanların sıkıntıya düşmesine sebebiyet verebilir.²¹⁹²

Hz. Ömer’in ehl-i kitap kadınlarla evlilikle ilgili “helal ama yasak” şeklinde özetlenebilecek tutumunda söz konusu olumsuzluklardan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü aslında inanç farklılığından ötürü evlilikten beklenen hu-

²¹⁸⁹ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 94-96.

²¹⁹⁰ Döndüren, *İslam Hukuku*, 225-226; Muammer Vural, “Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 44 (Erzurum: 2015), 354. Devlet başkanının mubah alanda düzenlemeler yapabilmesi, hakların kötüye kullanılması halinde yasak koyabilmesi, bunlara uyulmasının gerekli olması hakkında bkz. Saffet Köse, *İslam Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması* İstanbul: MÜİFAV Yay., 1997), 54 vd.; Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, trc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yay., 1988), 195 vd.; Nihat Dalgın, *İslam Hukukunda Boşama Yetkisi* (İstanbul: MÜİFAV Yay., 2001), 127 vd.

²¹⁹¹ İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri* (İstanbul: İSAM Yay., 2014), 100.

²¹⁹² Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Rağbet Yay., 2016), 221.

zurun ve sevginin yeterince oluşamayacağı kabul edilmekle birlikte, Müslüman olmasına ilişkin beklentiden dolayı ehl-i kitap kadınla evlenmeye cevaz verilmektedir.²¹⁹³ Hâlbuki kitabî kadınların ahlak dışı bir harekette bulunmalarından emin olmamak ve Müslüman erkeklerin kitabî olan kadınları tercih ederek Müslüman kadınlarla evlenmekten kaçınmaları gibi bir zarar bulunmaktadır. Üstelik bu zarar sadece zanna dayalı değildir. Zira Huzeyfe b. Yemân yaşadığı bölgenin valisi olarak saygın kesimin önde gelenidir ve onun davranışları diğerleri için örnek hatta teşvik unsuru olabilmektedir. Bu sebeple Müslüman kadınların ehl-i kitap kadınlara tercih edilmelerinin gerekli olduğu ortadadır. Hz. Ömer de bu zararı önleme düşüncesinden hareketle mubah olan bir evliliği yasaklamıştır. Onun bu tutumundan bu tür evlilikler konusunda dikkatli davranılması gerektiği sonucu da ortaya çıkmaktadır. Bütün bu bilgilerden hareketle, kuvvetle muhtemel zararın yasaklanması olan bu tutumu, diğer bir ifadeyle sedd-i zerâi' uygulamasını, yukarıda bahsedilen ahkâmın değişmesi olgusunun bir gereği saymak mümkündür.

Hz. Ömer'in ehl-i kitap kadınlarla evlilik meselesindeki tutumunu değerlendirirken, bu evliliğe izin veren ayetin bazı şartları içerdiği gözden kaçmamalıdır. Âyette "iffetli kadın" kaydının konması, ehl-i kitap kadınların hepsiyle evlenmenin helal olmadığı anlamına gelmektedir. Huzeyfe gibi valilik makamındaki bir kimsenin ehl-i kitap bir kadınla evlenmesinin, bu yolu açması ve hatta teşvik etmesi ihtimali göz önünde bulundurulunca, Hz. Ömer'in yasaklamasının yerinde bir karar olduğu söylenebilir. Zira herkes bahsedilen şartlara tam olarak riayet edemeyebilir. Bu sebeple ayetin devamında gelen açıktan (müsafihîn) yahut gizli (müttahizî ahdân) gayrimeşru ilişkiler yasağı işlevselliğini, daha özel anlamda caydırıcılık vasfını yitirebilir.

Hz. Ömer'in bu uygulaması günümüze taşınarak, fetvanın kişiye özgülüğü (kazıyyetü'l-ayn) ilkesini bu meselede işletmek mümkündür. Buna göre, günümüzde iffetli diyerek evliliğe mutlak izin verilince, günümüz insanın yetersiz hassasiyetinden ötürü, iffetli olmayan ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmenin önu kontrolsüz olarak açılmış olabilir. Böylece, alt yapısı zayıf Müslüman kocanın, karısının etkisine kapılarak inanç ve ahlak hususunda yanlışlar yapmasına, onun inançlarına meyledip inançlarından kaynaklanan bazı hareketlerini benimsemesine ve hatta imanını kaybetmesine yol açabilir. Dolayısıyla, iffet sahibi ehl-i kitap kadınlarla evlenmede bir maslahat bulunmuyor ve bu tür evlilikler Müslüman ailelere dolayısıyla İslâm toplumuna zarar veriyorsa o takdirde mubah olan ehl-i kitap kadınlarıyla evlenme hükmünün harama dö-

²¹⁹³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2: 270-271; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6: 363; Zuhaylî, *Fıkhü'l-İslâmî*, 7: 153.

nüseyceği söylenebilir. Çünkü ailelerin içinde bulunduğu ortam toplumun şekillenmesinde etkili olmaktadır.²¹⁹⁴

SONUÇ

Kur'an'da müşrik kadınlarla evlenmeyi yasaklayan âyet ile Yahudilerin ve Hıristiyanların şirke yöneldiklerini ifade eden âyetleri referans alan âlimler, ehl-i kitabın mutlak müşrik oldukları ve onlarla evlenmenin yasak olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna karşın, belirli şartlara bağılı olarak ehl-i kitap kadınlarla evlenmeye izin veren âyeti, onların hepsinin aynı olmadığını ifade eden ayetlerle birlikte değerlendirenler ise, müşriklerle evlenmenin yasak oluşunun gerekçesinin (ateşe çağırarak) iffetli ehl-i kitap kadınlar için söz konusu edilmediğini, böyle bir evlilikten umulan sonuçların beklenmesinin muhtemel olduğunu düşünerek bu evliliğin mubah olduğunu söylemişlerdir. Bazı fakihler de Müslüman anne babadan oluşan aileden beklentilerin ehl-i kitap kadını kurulan evlilik birliğinden karşılanamayacağından hareketle, bu evliliğin en azından mekruh sayılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Söz konusu değerlendirmelerden ötürü ehl-i kitap kadınlarla yapılacak evliliğin en baştan çok iyi düşünülmesi gerekir. Zira doğacak çocukların terbiyelerinin ilk elden aile içinde verileceği gerçeği unutulmamalıdır. Aile içinde babanın İslamî terbiyeyle büyütmek isteğine karşın annenin, istemli veya istemsiz, kendi inançlarını aktarması halinde eşler arasında uyumsuzluk baş gösterecek ve boşanma halinde bile bu husus sorun olmaya devam edecektir. Bunun için de aynı dine mensup kişilerin evlenmelerini sağlayacak tedbirler almak ve evlilikteki denklik meselesini de bu bağlamda değerlendirmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Hz. Ömer, ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin haram olmadığını söylemekle birlikte, Huzeyfe b. Yemân'ın evliliğinin sonlandırılmasını istemiş, bu evliliğe izin vermemiştir. Bu tutumundan dolayı onun söz konusu evliliği mekruh saydığı söylenebilir. Netice olarak, dinin ehl-i kitap kadınlarla evlenmeye izin vermesine karşın Hz. Ömer'in bunu yasakladığını gösteren rivayetleri, ahkâmın değişmesi olgusu bağlamında bir sedd-i zerai uygulaması diğeri bir ifadeyle yetkili merciin şartlara bağılı olarak mubah alandaki geçici sınırlaması, uygulamayı askıya alarak yürürlüğü durdurması şeklinde değerlendirmek mümkündür.

²¹⁹⁴ Acar, "Evlenme Engeli", 31-32. Sedd-i zerai ilkesi gereğince ehl-i kitap kadını evlenmenin hükmü yerine göre değişmektedir. Evlenince eşine kesin olarak zulüm yapacaksa hakkın kötüye kullanılması ve evliliğin haram olması söz konusudur. Zulüm yapması muhtemelse o zaman da evlilik mekruh sayılmaktadır. Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*, 195.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebu Bekr es-San'ânî. *el-Musannef*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1634.
- Acar, İbrahim. "Evlenme Engeli Olarak Din Farkı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17 (2002) : 21-46.
- Akıntürk, Turgut. *Aile Hukuku*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1975.
- Arı, Abdüsselam. "Hz. Ömer'in Ebu Mûsâ el-Eş'ar'îye gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003) : 85-99.
- Arı, Abdüsselam. "İslam Hukukuna Göre Hukuk ve Ceza Davalarında Zamanaşımı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2005) : 57-88.
- Aslan, Nasi. *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*. Adana: Karahan Kitabevi, 2014.
- Aydın, M. Akif. *İlmihal*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1987.
- Aynî, Bedreddin Muhammed b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Bakkal, Ali. "Değişim Fıkhı". *İslam Fıkhını Nasıl Anlamalıyız? Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. Bursa: Kurav Yayınları, 2006.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hasan. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2002.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1985.
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fi'l-usûl*. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1994.
- Cin, Halil. *İslam Ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Çelik, Yusuf. "Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Ehl-i Kitap Arasında Kurulan Sosyal İlişkiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 23 (2005) : 129-144.
- Çiftçi, Şaban. "Hadis Eğitiminde Usul-Pratik Bütünlüğü (Muaz Hadisi Örneği)". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 11 (2015) : 55-64.
- Dağcı, Şamil. "İslâm Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Süreklî Evlenme Engelleri)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 39 (1999) : 175-237.
- Dağcı, Şamil. "İslâm Aile Hukukunda Evlenme Engelleri II (Geçici Evlenme Engelleri)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 51 (2000) : 137-194.
- Dalgın, Nihat. "İslam Hukuku Açısından Müslüman Bayanın Ehl-i Kitap Erkekle Evliliği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003) : 131-156.
- Dalgın, Nihat. *İslam Hukukunda Boşama Yetkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.

- Dalgın, Nihat. *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü Dârimî*. Beyrut: byy., 1991.
- Demir, Abdullah. *Osmanlı Mahkemesi*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*, trc. Komisyon. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle İslâm Hukuku (Şahıs, Âile ve Çözümlü Miras)*. İstanbul: Erenler Matbaası, 1983.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *Fıkıh Usulü İncelemeleri*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2014.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990.
- Erkal, E. Mustafa. *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*. İstanbul: Der Yayınevi, 1993.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2015.
- Gözübüyük, A. Şeref. *Hukuka Giriş*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1996.
- Günay, H. Mehmet. "İslam Hukukunda Hükümsüzlük Teorisi ve Şüphe Doktrini Bağlamında Evlenme Engelleri (Hanefî Mezhebi Özelinde Bir İnceleme)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (2004) : 167-192.
- Günay, H. Mehmet. "İslam Hukukunda Hükümsüzlük Teorisi ve Şüphe Doktrini Bağlamında Evlenme Engelleri II: Örneklem Tahlilleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 5 (2005) : 243-266.
- Gündüz, Şinasi. "Ehli Kitabın Kimliği Sorunu ve Ebu Hanife ile Çağdaşlarının "kitâb" Terimi Merkezli Yaklaşımları". *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sy. 1-2 (2002) : 241-245.
- Gündüz, Şinasi. "Kur'an Bağlamında Farklılıklar". *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, c. 4, sy. 1 (2007) : 33-56.
- Haddâdî, Ebubekir b. Ali b. Muhammed. *el-Cevheratu'n-Neyyira*. Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. trc. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1991.
- Harman, Ömer Faruk. "Ehl-i Kitap". *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Hatipoğlu, Mehmet Said. "İslam ve Değişim". *İslamiyat Dergisi*, c. 8, sy. 1 (2005).
- Hıra, Ayhan. *Medeni Yargılama Hukuku Açısından İslâm Muhâkeme Hukukunda Gıyabî Yargılama*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- İbn Âbidîn, Muhammed Alâeddîn. *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Muhalla bi'l-âsâr*. thk. Abdulgaffâr Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.

- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Dâru'l Âfâki'l-Cedîde, ty.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebu Bekr el-Cevzî. *İ'lâmü'l-muvakkâin an Rabbi'l-âlemîn*. Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2002.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*. thk. Muhammed Hasan Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetu'l-Kahire, 1968.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Sünenü İbn Mace*. Beyrut: byy., 1997.
- İbn Nüceym, Zeyneddîn b. İbrahim Muhammed. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ty.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesit*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.
- Kahraman, Abdullah. *İslâm'da İbadetlerin Değişmezliği*. İstanbul: Akademi Yayınları, 2002.
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mevsûâtü Fıkhı Ömer b. el-Hattâb*. Kuveyt: 1984.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebu Mûsâ el-Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10: 190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâsânî, Ebu Bekr Alâeddîn Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi'ş-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10: 516-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Komisyon. *Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: MEB Yay., 2009.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1992.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdunî ve İbrahim Etfiş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Mâlik b. Enes, Ebu Abdillâh. *el-Muvatta*. tashih, Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.
- Mâlik b. Enes, Ebu Abdillâh. *el-Müdevene*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Beslüm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- Merginânî, Ebu'l-Hasen Burhâneddîn Ali b. Ebu Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1990.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman b. Şuayb. *Sünenü Nesâî*. Beyrut: byy., 1992.
- Nevevî, Ebu Zekerriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *Şerhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.

- Önal, Recep. "İmam Mâtûrîdî'ye Göre Ehl-i Kitapla İlişkilerin Dinî Temelleri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.4, sy. 3 (2015) : 516-541.
- Pekcan, Ali. "Mevrîd-i Nass'ta İctihâda Mesâğ Yok (mu?) dur (İctihâdın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003) : 69-84.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Sâbûnî, Muhammed. *Ravâiu'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. İstanbul: Dersaadet Kitabevi, ty.
- Salih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. trc. M. Yaşar Kandemir, Ankara: Gaye Matbaacılık, 1988.
- Sandıkçı, Kemal. "Hür b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18: 494. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1973.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şakir. Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *Tefsîru'l-İmam eş-Şâfiî*. thk. Ahmed b. Mustafa. Riyad: Dâru't-Tedemmuriyye, 2006.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali. *el-Mühezzeb fi fikhî'l-İmami's-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tâhir b. Âşûr. *İslam Hukuk Felsefesi*. trc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1988.
- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Camiu's-sahih*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: ty.
- Tümer, Günay v.dğr. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Vural, Muammer. "Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)". *İLTED*, sy. 44 (2015) : 339-363.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbi*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2017.
- Yazır, Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, ty.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.
- Zeydân, Abdülkerîm. *Ahkâmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn fi dâri'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- Zeylâî, Fahreddin Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>. Erişim tarihi: 15.08.2017.